

**Daniel C. Dennett: *Breaking the Spell.
Religion as a Natural Phenomenon***

Viking, New York 2006, xvi + 448 s.

Daniel Dennett je sice jednou z hvězd současného filosofického nebe, ale až poměrně donedávna byl známý jen mezi svými kolegy – typický filosof pro filosofy. Ve svých technicky náročných textech se věnoval tématům jako mysl, vědomí a svobodná vůle.¹ Jako většina současných analytických filosofů i Dennett je *naturalista*, tj. snaží se ukázat, že i zmíněné fenomény, jež zdánlivě unikají přírodovědeckým metodám, lze vysvětlit jako vlastnosti organismů, obývajících materiální svět. Od devadesátých let se ale začal prosazovat i mimo úzce akademické prostředí, když začal publikovat populárněji pojaté knihy, k nimž patří i zatím jediná v češtině dostupná Dennettova práce *Druhý myslí*.²

Ale až v knize *Breaking the Spell* z r. 2006 uplatnil Dennett svůj velký literární talent na téma, jež se těší obecnému zájmu: náboženství. Více než povaha vědomí, o níž Dennett obvykle psal dříve, zajímají asi většínu lidí otázku jako: Proč lidé věří? K čemu je jim to dobré? Existuje Bůh (bozi)? Proto se od vydání své knihy Dennett stal intelektuální celebritou, jejíž jméno je zmiňováno jedním dechem se jmény ostatních „nových ateistů“ jako jsou Richard Dawkins, Christopher Hitchens nebo Sam Harris. Mezi těmito autory a Dennettem je však jistý rozdíl. Zatímco Dawkins & spol. se otevřeně prezentují jako militantní ateisté, kteří vidí náboženství jako nebezpečný přežitek, Dennett vynakládá značné úsilí, aby své čtenáře přesvědčil, že jeho vztah k náboženství je neutrální. Podtitul knihy, *Religion as a Natural Phenomenon*, prozrazuje, že Dennett se snaží zjistit, jak dalece lze náboženství – příklad praxe, kterou by mnozí raději ponechali obestřenu tajemstvím – podrobit metodám vědeckého vysvětlení. Dennett opakovaně zdůrazňuje, že odpovědi na otázky po hodnotě a budoucnosti této praxe jsou otevřené právě proto, že zatím nebyly předmětem vědeckého výzkumu. Jinak je to však s *teoretickou* komponentou náboženství. Jak všichni víme, náboženství

¹ Viz zvláště tři svazky sebraných statí o filosofii vědomí, myšlení a umělé intelligence Dennett (1978), (1987) a (1998) a populárněji pojatá kniha Dennett (1991). O metafyzice svobodné vůle viz Dennett (1984) a (2003).

² Dennett (1994); přel. J. Peregrin. Velká populární syntetizující práce je Dennett (1995).

nejsou jen rituály a instituce, ale i soubor teoretických přesvědčení o světě. A pokud jde o tuto složku, pak má Dennett pro své religiózní čtenáře, kteří jej možná pochopili v tom smyslu, že alespoň otevřené je to i s otázkou existence Boha či bohů, nepříjemné překvapení na konci druhé části knihy. Na pouhých několika stránkách jsou tu probrány tradiční důkazy Boží existence, a již tato stručnost naznačuje, co si o nich Dennett myslí. Takže je Dennett přece jen ateista? „Jistě, v očividném slova smyslu“ (s. 245). Otevřená není otázka „víry v Boha“ (*belief in God*), ta je zodpovězena negativně. Otevřené je to pouze s otázkou „víry ve víru v Boha“ (*belief in belief in God*). Ta může – ale nemusí, to je právě třeba zjistit – být prospěšná jako třeba víra v demokracii. Důvěřivý čtenář měl být varován roztomilým přiznáním z druhé kapitoly: „Chápu, že mnozí čtenáři budou hluboce nedůvěřiví vůči strategii, kterou tu volím. Budou ve mně vidět dalšího liberálního profesora, jenž se jim bude snažit vymluvit některá jejich přesvědčení. A v tom mají přesně pravdu – tím přesně jsem, a přesně o to se pokouším“ (s. 53).

Právě Dennettova urputná snaha „prodat“ projekt naturalistické vědy o náboženství jako otevřený a neutrální působí na evropského čtenáře exoticky. Dennett říká narovinu, že *Breaking the Spell* je kniha určena americkému publiku a věnuje téměř celou první ze tří částí knihy ospravedlnování svého projektu. V závěru se k Dennettovu tvrzení, že naturalizace náboženství nemusí ubrat nic jeho „kouzlu“, ještě vrátím. Na tomto místě chci jen vyjádřit souhlas s motivací pro takový vědecký projekt: Dennett má pravdu, že potřebujeme studovat náboženství vědecky z vážnějších důvodů, než abychom uspokojili naši intelektuální zvědavost. Bylo by totiž *nezodpovědné*, aby vědci ignorovali natolik potenciálně destruktivní fenomén, jako je náboženství.

Co je vlastně náboženství? Této otázce jsem se dotkl již upozorněním, že náboženství má praktickou i teoretickou komponentu. A mohlo by se zdát, že definiční otázka je právě to, čím je třeba začít. Ale Dennett, jako správný naturalista, považuje podobné otázky po „podstatě“ za předčasné. Navrhuje následující „zkusmou“ definici, kterou lze podle potřeb dále modifikovat: náboženství jsou „sociální systémy, jejichž účastníci se vyznávají z víry v nadpřirozeného aktéra nebo aktéry, jejichž pochvalu je třeba získat“ (s. 9, kurzíva v originále). Podle této definice není náboženstvím ani Elvisův fanklub, protože Elvis není nadpřirozený aktér; ani rituál, v němž nedochází k žádné komunikaci s nadpřirozeným aktérem; ani pouhá „zkušenost transcendence“, neboť její subjekt není příslušníkem žádného sociálního systému. Co víc, Dennett svou definicí vylučuje z extenze nábožen-

ství i takové věci, jako je buddhismus. Možná se ukáže, že buddhismus je zcela jiný *přírodní druh*, než je náboženství.

Jak naznačuje již Dennettův kritický postoj k esencialismu, teoretické nástroje, které míní uplatnit při studiu náboženství, pocházejí především z arzenálu evoluční biologie. Existence náboženství se z tohoto hlediska jeví jako záhadná. Se všemi jeho rituály, institucemi, teologickými teoriemi a materiálními artefakty jde totiž o mimořádně „propracovanou konstrukci“ (*elaborate design*). Dennett následuje Richarda Dawkinse v názoru, že vysvětlení každé podobné složité účelnosti je ústředním tématem evoluční biologie.³ A dále: „Čímkoli dalším je náboženství jakožto lidský fenomén, je to obrovsky nákladný podnik, a evoluční biologie ukazuje, že nic takto nákladného neexistuje jen tak pro nic za nic“ (s. 69). Evoluční biologie vysvětluje výskyt každého typu chování, které je natolik nákladný na zdroje a čas, a přitom přítomné ve všech současných i historicky známých kulturách, jak to platí právě o náboženství, jeho adaptivní hodnotou. Jinými slovy, z hlediska evoluční biologie se jeví na první pohled pravděpodobné, že náboženství existuje ve všech lidských kulturách nejspíš proto, že nějakým způsobem zvyšuje šance na přežití a reprodukci svých nositelů – nejspíš individuálních věřících. I tradiční teorie náboženství vysvětlovaly existenci náboženství jeho prospěšností: hovořili o kognitivních (vysvětlení původu světa), emocionálních (úleva v osobním utrpení), a sociálních (společenská soudržnost) přínosech. Na druhé straně ateisté tradičně tvrdili, že uvedené způsoby prospěšnosti náboženství jsou v jádru iluzorní; náboženství prý ve skutečnosti neprospívá nikomu a ničemu, nýbrž naopak škodí. Dílčí aspekty všech těchto starších názorů mohou být sice inspirativní, avšak bez zakotvení v seriózní vědecké teorii jde o pouhé spekulace. Zisk, který nám věda o náboženství může přinést, spočívá tedy mimo jiné v seriózní odpovědi na otázku, komu (nebo čemu) náboženství prospívá.

Na první pohled velmi darwinisticky vypadající hypotézu, že náboženství existuje proto, že zvyšuje šanci na přežití a reprodukci jednotlivých věřících, však není možno přijmout nekriticky. Dennett ve skutečnosti uvažuje nejméně o pěti alternativních odpovědích na otázku o prospěšnosti náboženství, a teze, že prospívá jednotlivým věřícím, je pouze jednou z nich. Jde o verzi teorie náboženství jako *symbiontu*: podobně jako bakterie v našich vnitřnostech, i náboženství možná činí naše životy lepšími. Podle jiné varianty této teorie je však náboženství nebezpečný para-

³ K Dawkinsově adaptacionismu, viz zvl. jeho knihu Dawkins (2002).

zit, který neprospívá nám jako svému hostiteli, ale jen sám sobě. (To je nejspíš názor Richarda Dawkinse.) Podle další teorie je náboženství jako *pamlsek*: podobně, jako ve svých tělech máme systém, který je stimulován zvýšeným přísunem cukru, máme v sobě i hypotetický „božský receptor“, který se zapne přísunem náboženství. Náboženství je něco jako cukr, a nasnadě je otázka, zda bychom je mohli nahradit něčím, co by mělo méně zdravotně neblahé následky. Třetí teorie pohlíží na náboženství z hlediska teorie pohlavního výběru. Náboženství by mohlo být něco jako *hnízdo*, které staví lemčík pro svou samičku. Zde by stálo za to zjistit, zda nábožensky orientovaní muži mají některé vlastnosti, které připadají atraktivní ženám. Čtvrtá teorie vidí náboženství jako *peníze*, tj. kulturní artefakt, který může prospívat každému, nějaké vládnoucí elitě, nebo společnosti jako celku – zde se opět otevírá prostor pro empirické testování těchto alternativ. A konečně je možné, že náboženství je něco jako *perla*, tj. krásný vedlejší produkt něčeho jiného, který sice nikomu a ničemu neprospívá, ale přitahuje naši pozornost. Dennett zde nepřináší nějakou teoretickou inovaci; jeho přínosem je spíše důraz na různorodost a otevřenost alternativních vysvětlení. Jsme teprve na začátku práce, jejímž výsledkem bude vítězství některé z uvedených teorií, kombinace několika z nich, nebo dokonce objev zcela nové teorie.

Ani ve druhé části knihy, věnované evoluci náboženství, nečekají na ty čtenáře, jenž zná práce evolučních a kognitivních antropologů jako Pascal Boyer, Scott Atran nebo David Sloan Wilson, žádná překvapení.⁴ Dennett kombinuje Atranovu teorii, že náboženství je plodem antropomorfizace, s Boyerovým postřehem, že náboženství se prosazuje jistým spojením zvláštnosti a obvyčnosti. V návaznosti na Atranovu teorii aplikuje Dennett svou instrumentalistickou teorii mysli, podle níž je často adaptivní připisovat intencionální stavy zvířatům i neživým předmětům. V případě náboženství to dopadne tak, že naši předkové považovali bouřku za dílo bohů nebo démonů. Co se týče Boyerovy teorie šíření náboženských představ, je prý důležité, že nadpřirození aktéři jsou obvykle lidé, zvířata nebo rostliny, které mají mnoho společného s obvyčnými lidmi, zvířaty a rostlinami, ale mají nějaký ozvlášťující rys (lidé jsou mrtví nebo nám čtou myšlenky, zvířata mohou mluvit, atd.). Těžko říci, zda si takové pojetí poradí s faktem, že mnoho nepravděpodobných historek se předává z pokolení na pokolení, aniž je lidé považují za pravdivé.

⁴ Srov. Atran (2002); Boyer (2001); Sloan Wilson (2002).

Co se týče adaptivní hodnoty náboženství, uvažuje Dennett jednak o Wilsonově teorii, že náboženství napomáhá pospolitosti, jednak o Starkově teorii, že věřící jsou racionální aktéři, kteří si kupují spásu.⁵ V Dennettově terminologii jde o teorie „mravenčí kolonie“ a „korporace“ (s. 178). Není divu, že jeho sympatie je na straně druhé teorie, neboť Wilsonovo pojetí, je variantou teorie skupinového výběru, jež naráží na známé potíže. A konečně, Dennett je velmi opatrný v pojednání o moderních formách organizovaného náboženství (např. křesťanství), které jsou mnohem sebereflexivnější než rané animistické systémy. Moderní náboženské systémy mimo jiné závisejí na poměrně přísných pravidlech interpretace, takže pro vysvětlení jejich šíření a předávání nevystačíme s úzce biologickou teorií. Dennett se tudíž uchyluje k Dawkinsově memetické teorii kulturní evoluce, která nalézá mechanismus předávání idejí v existenci sociálních sítí. Tyto sítě v dnešní době dávno překročily své původní hranice, kdy se náboženství předávalo převážně ústně v rámci rodiny. Jeho šíření je dnes mnohem více závislé na existenci speciální literatury a jiných médií. Zajímavý je postřeh o jiném aspektu přechodu od lidového náboženství minulosti k organizovaným náboženstvím dneška. Jde o přechod od víry s velmi konkrétními důsledky k víře, jež má naprosto nejasné důsledky. „Když opravdu věříte, že bůh deště neposkytne déšť, dokud neobětujete vola, obětujete vola, pokud chcete, aby zapršelo. [...] Ale co můžete udělat, abyste dokázal, že opravdu věříte, že víno v kalichu se proměnilo v krev Páně?“ (s. 227).

Závěrečná, třetí část *Breaking the Spell* přináší kromě některých známých postřehů o nezávislosti morálky na náboženství varování, že odpoutání zvláště toxických náboženských memů z jejich přirozeného prostředí může napáchat nepředvídatelné škody. Dennett ilustruje tento bod zkušeností postsovětského Ruska, v němž se některé nejhorší rysy kapitalismu a západní pop kultury projevily v explozi memů, která tam proběhla, jako ty nejodolnější replikátory. Kromě toho Dennett uvažuje o některých slepých uličkách výzkumu náboženství (těžko existuje něco jako „Boží gen“ nebo „mozkové centrum spirituality“). Jak jsem již řekl, kniha nepřináší nové faktické poznatky, nýbrž syntézu teorií jiných autorů. Ač se tedy asi jedná o nejméně originální Dennettovo dílo, autor je v prezentaci cizích teorií opatrnější a otevřenější, než samotní jejich tvůrci.

⁵ Viz Stark (1987) a Stark – Finke (2000).

Pokud mám vyslovit závěrečné stanovisko k Dennettově snaze přesvědčit „umírněné věřící“, aby se nebáli vědy o náboženství: myslím, že je odsouzena k nezdaru. Dennett napsal svou knihu pro ty ze svých krajanů, kteří nejsou natolik bigotní, aby dokázali připustit, že vědecký pohled na náboženství může být přínosem a nemusí znamenat konec náboženství. Avšak i ti nejbígotnější věřící jsou dostatečně bystří, aby pochopili, že odhalení přirozených příčin náboženství zatluče další hřebík do rakve této iluze. Na začátku své knihy Dennett tvrdí, že poznatky sexuologie nezpůsobily, že by lidé přestali mít rádi sex.⁶ Dennett tu podle mého názoru ignoruje fakt, že náboženství má kognitivní rozměr, který v sexu chybí. Náboženství tudíž stěží může přečkat zpochybnění svého kognitivního aspektu, a věřící to vědí. Proto si myslím, že *Breaking the Spell* příliš neocení oni, nýbrž spíše skeptikové a ateisté jako jste vy nebo já.

Tomáš Hříbek

Literatura

- ATRAN, S. (2002): *In God's We Trust: The Evolutionary Landscape of Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- BOYER, P. (2001): *Explaining Religion: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. New York: Basic Books.
- DAWKINS, R. (2002): *Slepý hodinář*. Přel. Tomáš Grim. Praha: Paseka.
- DENNETT, D. (1978): *Brainstorms*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- DENNETT, D. (1984): *Elbow Room*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- DENNETT, D. (1987): *The Intentional Stance*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- DENNETT, D. (1991): *Consciousness Explained*. New York: Little, Brown & Co.
- DENNETT, D. (1995): *Darwin's Dangerous Idea*. New York: Simon & Schuster.
- DENNETT, D. (1996): *Kinds of Minds*. New York: Basic Books. Český překlad: *Druhy myslí*. Přel. J. Peregrin. Praha: Academia 2004.
- DENNETT, D. (1998): *Brainchildren*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- DENNETT, D. (2003): *Freedom Evolves*. New York: Penguin.
- SLOAN WILSON, D. (2002): *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- STARK, R. – FINKE, R. (2000): *Acts of Faiths: Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley: University of California Press.
- STARK, R. (1987): *A Theory of Religion*. New York: David Lang.

⁶ Viz tamtéž, s. 44 – 49.